

Johan Daniel Landmark

Liv, personlighet og bakgrunn

INGEMUND GULLVÅG

Biografi på Høytidsdagen 26. februar 1972*

A. Bibliotekaren

Høsten 1915 ble der utnevnt en ny bibliotekar ved Videnskabselskabets bibliotek. Hans navn var Johan Daniel Landmark, og han var da 39 år gammel. Han hadde studert teologi og filosofi, og tatt doktorgraden på en religionsfilosofisk avhandling i 1909. Han hadde hatt stipendier til studieopphold i Tyskland, og vært universitetsstipendiat i filosofi i Oslo 1914–15, men hadde oppgitt tanken på en universitetskarriere på grunn av sviktende helse etter overanstrengelse under arbeidet med doktoravhandlingen.

Slik omtrent, i korte riss, er det bildet vi får av Landmarks tidligere liv fra de mer overfladiske kilder. Og de fortsetter kanskje med å fortelle om hans innsats som bibliotekar ved Videnskabselskabets bibliotek. Han var jo fra først av ikke egentlig fagmann på dette området, skjønt han hadde vært ansatt ved Universitetsbiblioteket i Oslo en kortere tid. Her i Trondheim viste han seg mer interessert i de litterære skatter som fantes i samlingene, enn i å lede og utvikle biblioteket strengt faglig. Han sørget for å gjøre disse skattene kjent for offentligheten, og han studerte Videnskabselskabets og bibliotekets arkiv og skrev historiske oversyn. Han var en forsker som fant glede i selv å undersøke samlingene og henlede andres oppmerksomhet på de verdier han der fant.

Men han gjorde også på andre måten en viktig innsats for biblioteket. Plassforholdene var elendige, og samlingene dårlig sikret. Risikoen for ødeleggelse ved brann var stor. Med en gang Landmark hadde tiltrådt, begynte han å arbeide for å få et brannsikkert rom for de mest verdifulle deler av samlingene, særlig manuskriptene. Med private bidrag ble saken ordnet i løpet av få år. Tidlig begynte han også å arbeide med større byggeplaner for biblioteket. Det gjaldt først og fremst å få reist et nytt bokmagasin, dels for å få skikkelig plass for de eksisterende bokmasser som begynte å bli så store og tunge at det var risiko for sammenstyrting i det gamle magasin, dels for å skaffe rom til den samtidslitteratur som stadig kom til. Landmark så det som en livsoppgave å få denne utvidelsen gjennomført. Han fikk også se byggeplanen realiseres, men døde før innvielsen, i 1938.

Landmarks innsats for Videnskabselskabets bibliotek var naturlig nok både fortids- og fremtidsrettet: dels gjaldt det å verne de gamle verdiene og gjøre dem kjent i samtiden, dels å sette biblioteket i stand til å fungere bedre

* Del A–D ble lest i Videnskabselskabets møte på Høytidsdagen 26. februar 1972.

i fremtiden enn det kunne i de gamle bygningene med de fortvilte plassforhold.

Om sitt bibliotekaryrke skriver han i 1924: «I de ni år som nu er forløpet her i Trondhjem, har jeg fundet den riktige modus vivendi i biblioteksstillingen, fordi den er en passende blanding av åndelig virksomhet og legemlig aktivitet.»¹ – Var han så tilfreds med sitt liv som bibliotekar? Han skriver samme sted: «. . . for oss selv har vårt liv bare mening i samme grad som vi kan løse de oppgaver, vi i vår egen bevissthet kan erkjenne som verdifulle formål. Derfor er det ofte svært, når man må la så meget vesentlig bli stående ufullbyrdet, fordi livets byggende krefter ikke har vært tilstede i en efter tilstrekkelig mål.»² – Det er nærliggende å tro at Landmark for sitt vedkommende tenkte på filosofiske arbeider som noe av det vesentlige han måtte la bli stående ufullbyrdet. I et påbegynt manuskript, *Erindringsboken*, sier han: «Så mange av mine arbeidstanker er blitt til intet. Og det jeg helst av alt ville oppnådd å utrede i livet er ikke blitt meg til del. Jeg ferdes egentlig ved siden av mine ønskers gjerning: Jeg er ikke blitt universitetsfilosofen, enn si tenkeren, men jeg er blitt bibliotekaren som nok har glede ved å formidle andres studier, men er gått glipp av å utfolde sitt eget.» – Det skinner igjennom at Landmark ikke betraktet sin livsskjebne som lett. Han var tvunget til å bruke sin meste tid på noe han ikke oppfattet som sitt kall. Han var jo nådd ganske langt i retning av sitt egentlige mål, en universitetsstilling i filosofi. Men ved avgjørende tidspunkter hadde han følt seg overanstrengt, der opptrådte uvelhetsfølelser, følelse av at kreftene ikke ville strekke til for en universitetskarriere. – Var denne følelsen realistisk? Var der noe i vegen med hans filosofiske begavelse, eller hans helse, slik at tanken på en universitetsstilling av den grunn var urimelig?

B. Taleren

Ett tenkelig motiv for å oppgi denne tanken ville det vært om Landmark var en dårlig pedagog som vantrivdes ved å opptre som taler eller foreleser. Men vi har god grunn til å tro at det motsatte var tilfelle. Selv om han ikke ble universitetsprofessor, oppsøkte han likevel studentene i deres eget forum, Studentersamfundet. Og er skildringene av hans innsats her riktige, må han ha vært en taler som fengslet tilhørerne i uvanlig grad. I sin minnetale den 14. november 1938 sa Olaf Devik om hans virke i Studentersamfundet: «Det er neppe noen annen som har hatt en slik dyptgående innflytelse i de siste tyve årene. Jeg er ikke sikker på om han selv visste i hvor høy grad Samfundet hørte på hans innlegg i den forstand at de bevarte et levende inntrykk av det han hadde sagt. Ikke det at det alltid var så lett å følge for alle og enhver. Men det var aldri likegyldig hva han hadde å si, heller ikke tørr dosering; det var et menneske, et festlig menneske og en ridderlig debattant uten plett som gikk inn for saklighet – kritisk, ja vel, men alltid med forståelse og innsikt. I sine beste innlegg nådde han en tindrende klarhet og et mesterskap i formen, som ennå lenge vil gi glans til erindringen om ham. . . . det er få som er blitt så elsket av studentene som Landmark var det.»³ Et tegn på hans popularitet og kanskje på studentenes oppfatning av ham er at han ble slått

til ridder av De sorte fårs orden. Han ble også valgt til livsvarig æresmedlem av Samfundet. – Devik sa videre: «. . . vi som levde sammen med Landmark, visste (vel ikke) så meget om hans filosofiske forfatterskap, men vi opplevde gjennom hans personlighet og hans ånd det som var udødelig i antikkens akademi.»⁴ – Slik sier man ikke om en dårlig pedagog. Slik taler man om en benådet lærer som gleder seg ved å formidle sine tanker til andre.

Han oppnådde også å få undervise i filosofi, både ved Det Kongelige Frederiks Universitet mens han var stipendiat, og senere i Trondheim. Ved Norges Tekniske Høgskole fikk han i 1920 en lærerstilling i filosofi, som han beholdt til sin død i 1938.

C. Filosofen

Vender vi tilbake til vårt problem om årsakene til at Landmark i 1915 oppgav tanken på det han følte som sitt egentlige kall, må vi da spørre oss om han hadde følelsen av at begavelsen for filosofisk forskning ikke strakk til, og om denne følelsen var realistisk. La oss se litt på hans filosofiske utvikling, og først det miljø som preget ham.

Da han kom til Universitetet i 1900, var det én professor i filosofi (hegelianeren Mourly Vold, elev av Monrad), videre en ekstraordinær professor (empiristen Arne Løchen), og en universitetsstipendiat, – i det meste av Landmarks studietid var det empiristen Kristian Birch-Reichenwald Aars. Åpenbart sluttet Landmark seg straks til den empiristiske fraksjon blant filosofene, særlig professor Løchen.

Den fraksjonsstrid vi kjenner i det lille norske miljøet omkring århundreskiftet og litt før, er imidlertid en del av et større bilde. På den tiden reagerte mange filosofer i Europa og De forente stater mot den tradisjonelle metafysikk, ikke minst hegelianismen. Men i denne reaksjon kan vi merke to tendenser: den psykologisk rettede såkalte psykologisme, og den logisk rettede logisme. Den førstnevnte fremhevet psykologiske undersøkelser som filosofisk metode, den sistnevnte, logiske undersøkelser, uavhengig av psykologi. Enkelte av logistene (særlig tyskeren Gottlob Frege) var forløpere for den analytiske filosofi som snart begynte å spire fram, først i England og Sverige (Uppsalafilosofien). Begge steder utviklet den analytiske filosofi seg til å begynne med i reaksjon mot varianter av idealistisk metafysikk – i Sverige, Boströmianismen, i England, nyhegelianismen. Norge hadde jo også sin versjon av hegelianisme, men der kom ikke noen så sterkt og fruktbar reaksjon mot den før langt senere. Den reaksjon som til å begynne med kom, var en empirisme på psykologisk grunnlag, representert av bl.a. Løchen, Aall og Birch-Reichenwald Aars, og senere Schjelderup; og denne førte snarere ut av filosofien enn inn i en fruktbar omveltning av den. Aall var idéhistoriker og psykolog like mye som filosof. Løchen gikk inn i litterære, estetiske og psykologiske studier.

Vi skal se litt på det som foreligger av filosofiske arbeider fra Landmarks hånd. Det største og betydeligste av dem er doktoravhandlingen, *Erkjendelsesteoretisk religionsfilosofi*, fra 1908. Av mindre filosofiske eller filosofihistoriske arbeider kan merkes prøveforelesningen om «Videnskabens stil-

ling til nutidens religiøse krise», som ble trykt i *Samtiden* i 1910. Et annet mindre arbeid er en artikkel om «Gunnerus som filosofisk forfatter», trykt i Videnskabselskabets «Mindeblade» i 1918. Videre skrev han flere arbeider om Søren Kierkegaard, som han også holdt en forelesningsserie om ved Universitetet i Oslo høstsemesteret 1924. Men det er kanskje verd å merke seg at han var minst like så interessert i Kierkegaards person og hans forhold til sin far, som i hans filosofi. Landmark skrev også (1927) om Nicolai Lunds og Arthur Schopenhauers prisbesvarelser til Videnskabselskabets pris konkurranse om viljens frihet. På Videnskabselskabets høytidsdag i 1934 holdt han den stort anlagte talen om «Mennesket og sannheten», og i 1937 offentliggjorde han en avhandling om «Kausalitet og ansvarspsykologi».

I en rekke populære artikler og innlegg i «Under dusken» og dagspressen berørte han filosofiske emner.

Erkjendelsesteoretisk religionsfilosofi. En kritisk-empirisk undersøkelse af den religiøse erkjendelse, kom ut på Gads forlag i København i 1908, men var ferdigskrevet allerede i 1907. På grunn av Mourly Volds død det året fikk Landmark ikke forsvare avhandlingen for doktorgraden før i 1909, da den nye professor, Anathon Aall, var blitt utnevnt.

Opgaven Landmark stiller seg i avhandlingen er den dobbelte, å undersøke den religiøse erkjennelsens *egenart*, dvs. plassere den i forhold til andre former for erkjennelse, og å drøfte dens krav på *gyldighet*. Spørsmålet om egenart fordrer en oversikt over den menneskelige erkjennelse i det hele, og spørsmålet om gyldighet krever et erkjennelsesteoretisk grunnlag for bedømmelse og kritikk av religiøse forestillinger. Denne bedømmelse og kritikk tenker Landmark seg som et slags *vitenskap*; den erkjennelsesteoretiske religionsfilosofi skal være vitenskapelig. Med dette mente han at den må gå fra uomtvistelige utgangspunkter til uomtvistelige resultater med uomtvistelige metoder. – Her har Landmark, som mange gode empirister, tatt i arv fra Descartes et rasjonalistisk vitenskaps- og kunnskapsideal. Og den cartesianske innflytelse er merkbar når han forsøker å legge grunnen for en vitenskapelig erkjennelsesteoretisk religionsfilosofi. Descartes tok utgangspunkt i noe han mente var typeeksemplet på det utvilsomme, nemlig at jeg tenker og eksisterer som tenkende, selv i og med min tvil; og ved betraktning av dette type-eksempel stilte han opp et allmenngyldig sannhetskriterium. Slik søker også Landmark å ta utgangspunkt i en form for erkjennelse som er preget av den høyeste grad av visshet som det er mulig for mennesker å oppnå; og ved betraktning av denne vil han, som Descartes, formulere det sannhetskriterium eller visshetsmerke som gjør seg gjeldende i erkjennelsen. Erkjennelsesteoriens første oppgave er altså å fastslå dette kjennemerke som vi bruker for å skjelne det uvisse fra det vi har visshet for.

Her blir det imidlertid spørsmål om vi bare har ett slags erkjennelse, med ett grunnleggende visshetsmerke, eller flere. Representerer f. eks. vitenskapelig og religiøs erkjennelse to prinsipielt forskjellige typer med ulike sannhetskriterier? Landmark argumenterer mot en slik antagelse; han søker å redusere den *ad absurdum*, dvs. vise at den innebærer en selvmotsigelse. All erkjennelse er altså etter hans mening i bunn og grunn av én og samme art,

garantert ved ett og samme visshetsmerke. Dette gjelder da f. eks. også «rene» vitenskaper, som logikk og matematikk, og empiriske vitenskaper. Der er ett *grunnleggende* visshetsmerke felles for dem alle; men de har sine ulike mer spesielle kriterier i tillegg.

Det allmenne visshetsmerke Landmark kommer fram til er imidlertid ikke Descartes' sannhetskriterium, klarhet og tydelighet, men *identitetsprinsippet*: ethvert noe, selv det enkleste opplevelsesmoment, er gitt som identisk med seg selv, og ikke som noe annet enn det det er. For klarere å forstå Landmarks formulering av dette visshetsmerket må vi holde for øye at han, tross sin empirisme, på visse punkter likevel var påvirket av hegelianske idéer, bl.a. det syn at ethvert noe er hva det er bare i forhold til andre ting. Vi fatter dets identitet bare ved å betrakte det i relasjon til disse andre ting. For å fatte tingens identitet fullt ut, må den ses i forhold til *alle* andre ting, altså i det videst mulige perspektiv. Gjør vi ikke det, kan vi komme til å betrakte et visst opplevelsesmoment som noe annet enn det det er, og altså bryte identitetsprinsippet. Vi kan f.eks. komme til å ta det drømte, fantaserte eller erindrede for aktuelt virkelig, eller anse det onde som godt. Derfor blir visshetsmerket: *selvoverensstemmelse innen den videst mulige erkjennelsessammenheng*. Dette visshetsmerke kan ikke føres tilbake til noen annen grunnsetning, men er selv den logiske forutsetning for et hvilket som helst annet utsagn, og for all erkjennelse som kan uttrykkes i utsagn. Derfor blir det det første utgangspunkt for en undersøkelse av erkjennelsens gyldighet, og den høyeste norm for all sannhet: Det erkjente må være identisk med seg selv. I den grad der er egenskaper og relasjoner som utgjør noe a's vesen som a, kan vi ikke frakjenne det disse uten å implisere at a ikke er a, og dermed bryte identitetsprinsippet. Men ethvert utsagn som slik strider mot prinsippet om det erkjentes identitet eller selvoverensstemmelse, må være usant.

Identitetsprinsippet spesialiseres i avledede visshetskriterier på de tre erkjennelsesområder Landmark regner med, kjennsgjerningenes, verdienes og mulighetenes områder. Ett av disse avledede kriterier er årsaksloven: Under de samme betingelser er det betingede også det samme, eller m.a.o., hvor årsakene er ens, er virkningene ens. Årsaksloven igjen spesifiseres til de enkelte naturlover vi stiller opp på grunnlag av erfaring. Gjennom identitetsprinsippet, årsakssetningen og naturlovene avvises litt etter litt ethvert tilværelsesalternativ unntatt til sist et eneste, virkeligheten.

Virkeligheten er imidlertid enten for oss eller imot oss. Og følelsens svingning mellom motsatte poler er et uttrykk for dette. Følelse er det moment av umiddelbar verdioppfatning som uunngåelig gjør seg gjeldende i enhver bevissthetsprosess. Også når det gjelder *verdi*erkjennelsens gyldighet kommer det an på selvoverensstemmelse innen den videst mulige erkjennelsessammenheng.

Fordi vi er stilt overfor virkelighetens verden, er vi også stilt overfor mulighetenes verden. Mulighetene fremstiller seg som konsekvenser av virkeligheten, og det er på bakgrunn av dette de har så stor betydning for oss. Enhver mulighet representerer en verdi, positiv eller negativ. Mulighetserkjennelsens vesen er vågestykkets stemning, som Columbus' sinnstemning da han seilte

ut i det ukjente, og en rekke alternativer, dels positive, dels negative, stod som åpne muligheter for ham. Slik er selve menneskelivets stemning.

Så langt har erkjennelsesteoretikeren Landmark undersøkt det allmenne grunnlag for kunnskap. Dette blir da den ramme som enhver angivelig erkjennelse, også den religiøse, må plasseres i, og som dens gyldighetsfordring må prøves ut fra.

Hva er så religion? Den er ofte, etter Landmarks syn feilaktig, blitt oppfattet som virkelighetserkjennelse. Noe av det vesentlige ved religion er etter hans mening *vrdering*, men en verdierkjennelse som gjelder tilværelsen som helhet, ikke begrensede deler av den. Og denne tilværelsesvurdering «fører tanken utenfor erfaringens og visshetens område, bort fra den sikkert erkjente virkelighet, og ut til valg mellom kjempende muligheter.»⁵ – Den religiøse erkjennelse er derfor verdierkjennelse og mulighetserkjennelse, men ikke virkelighetserkjennelse eller erfaring.

Landmark skjelner mellom positiv religion, som tilkjenner tilværelsen verdi, og negativ religion, som frakjenner den verdi. På den ene side nås en absolutt negativ verdi som ytterpunkt, på den andre siden er absolutt positiv verdi. Disse to alternativer er uttrykk for den ytterste pessimisme og den ytterste optimisme. Men et tredje alternativ ligger imellom: at tilværelsen har en relativ verdi. – Den negative tilværelsesvurdering opphever imidlertid seg selv i samme grad som den er negativ. Landmark forkaster også mellomstandpunktet, og går inn for den absolutt positive tilværelsesvurdering. Tonen i det avsluttende kapittel om den absolutt positive religion er forkynnende snarere enn resonnerende. Det er en begeistret preken eller en flammende propagandatale for den heroiske optimisme – den som holder ut og kjemper og tror på seieren komme hva der komme vil. Det er ingen lettvent optimisme: «Vi erindrer atter sjøfareren på Santa Marias dekk. Det er vår ånd velbehagelig å sette seilene til. Vårt valg er truffet alene av hensyn til den positive beslutnings egen umiddelbare verdi. Det tyktes oss stort og herlig når noen omspent av nød og smerte dog allikevel hever sin panne mot lyset. Vi ønsker å eie den styrke som holder mennesket oppreist midt i redselen, ja, midt i fortvilelsen.»⁶

Nødvendigheten som tvinger oss helt inn i den absolutt positive religion, er i siste instans nettopp erkjennelsen av at jo mer konsekvent vi under en hvilken som helst omstendighet gjennomfører positiv livsvurdering, desto høyere verdi realiserer vi i oss selv og dermed også i virkeligheten overhode. Det har vi *visshet* for.

I sin definisjon av «religion» ville Landmark unngå snevrere avgrensninger som gjør bare kristendom, eller bare monoteisme, eller bare trosformer med gudsforestillinger, til religion. Det spørres imidlertid om han går for langt og gjør definisjonen for *vid*. Det vesentlige ved religion blir jo for Landmark det etisk-følelsesmessige: at tilværelsen som helhet vurderes negativt eller positivt. Denne definisjon, hvor f.eks. guds- og udødelighetsforestillinger ikke spiller noen rolle, gjør det mulig for ham å hevde berettigelsen av en «ateistisk religiøsitet». Motivet for hans vide definisjon av «religion» er kanskje nettopp et ønske om å kunne betrakte sitt eget livssyn som en

art religiøsitet, selv om andre ville finne det mer naturlig å betegne det som en art filosofi. Det er i grunnen en forening av vitenskapsbegeistring, determinisme, utviklingstro og en emotivistisk verditeori sammen med heroisk optimisme. Hvorfor er det ham så om å gjøre å betegne dette livssyn som religiøst, mens han på den annen side leverer de skarpeste angrep mot den kristne religion, og mer generelt, mot guds- og udødelighetsforestillinger overhode? Her synes å være en eiendommelig konflikt hos forfatteren, en slitning mellom avvisning av hva folk flest ville betegne som religion og religiøsitet, og trang til å bevare retten til å regne seg blant de religiøse. Hvorfor? – Dette *hvorfor* fører oss imidlertid ut av Landmarks filosofi og inn i hans personlighet.

D. Bakgrunnen

Ut fra det som foreligger av arbeider fra hans hånd kan vi si at Landmark hadde evnen til skarpsindig, vidtfaende og ofte ganske original filosofisk tenkning. Han var intellektuelt redelig og hadde en klar stil, og skrev et norsk som mange filosofer her til lands kunne lære av. Spør vi oss om det er grunn til å tro at hans evner var for begrensede til at han kunne gjøre seg et rimelig håp om en universitetskarriere, må vi svare nei. Det er tvert imot grunn til å beklage, ikke for Landmarks skyld, men for norsk filosofis skyld, at han ikke fikk en universitetsstilling og fikk ofre seg for forskning og undervisning i filosofi. Hvordan hans begavelse kunne ha utfoldet seg under bedre vilkår, vet vi selvfølgelig ikke. Vi kan bare ane at der gikk noe tapt. Men det er et tap som er så mye mer følbart fordi norsk filosofisk tradisjon er så fattig, ikke minst den perioden Landmark ville ha fylt.

Var det da slik at det vesle filosofimiljøet i Kristiania ikke hadde rom for Landmark? – Det kan man ikke si: han var tvert imot ganske etablert i det; han ble universitetsstipendiat og foreleste en rekke semestre, han var sensor, og han satt i komiteen for Richard Erichsens doktorgrad. Han kunne ha fortsatt som universitetsstipendiat noen år til. Likevel kunne han jo ikke regne sikkert med å få noen fast universitetsstilling.

Valgte han da simpelthen det sikre for det usikre? – Vi har hans egne ord for at et annet hensyn spilte inn og var mer avgjørende: hans *helse*.

Vi må da spørre oss om han var svakt helsemessig utrustet fra naturens side. Han selv synes å antyde dette, bl.a. med bemerkningen om at «livets byggende krefter ikke har vært tilstede... etter tilstrekkelig mål». – Men hvordan kunne en mann med svak helse utfolde seg så sterkt og allsidig som Landmark gjorde etter at han kom til Trondheim? Her kom han rett opp i store og presserende problemer som måtte løses, og som han straks tok fatt på å løse. Samtidig som han bestyrte et stort bibliotek under håpløse arbeidsforhold, og planla og kjempet for utvidelser, utfoldet han et betydelig forfatterskap, underviste i filosofi ved Norges Tekniske Høgskole, var trofast og aktivt medlem av Videnskabselskabet (fra 1926), og deltok med iver og engasjement i debattene i Studentersamfundet. Heller ikke oppga han forskningen. Men det er interessant å merke seg at noe så stort eller dyptgående

filosofisk arbeid som doktoravhandlingen aldri mer kom fra hans hånd. Selv om man godtar at han hadde problemer med sin helse, kan man spørre seg om en universitetskarriere behøvde å ha krevd mer av ham enn hans liv i Trondheim gjorde. Et blikk på forelesningsmeldingene og produksjonen til innehavere av filosofiprofessoratene i Kristiania fra 1900 og utover gir ikke inntrykk av det.

Vi har altså for oss en mann som etter eget og andres utsagn er sterkt motivert for filosofi, som føler den som sitt egentlige kall, har en klar filosofisk begavelse og en formuleringsevne som av og til gir seg storslagne dikteriske uttrykk, som tydeligvis holder på å *nå fram*, og derfor synes å ha muligheter for en filosofisk karriere om han bare holder ut, – men som gir opp denne seilassen på mulighetenes hav og søker havn i et bibliotek i en provinsby. Og selv om forholdene der etter hvert gjør det mulig for ham å drive forskning, blir det likevel ikke filosofi av det i noen særlig utstrekning. Er rent ytre faktorer og hindringer tilstrekkelige for å forklare dette – eller er det et psykologisk problem? Kan der ha spilt inn motiver som vi ennå ikke har nevnt, og som den gang kanskje ikke stod riktig klare for ham selv?

På slutten av prøveforelesningen om «Videnskabens stilling til nutidens religiøse krise» heter det: «Vitenskapen har ingen tanke om, enten dens resultater bringer oss smerte eller glede, ti for den er all glede tom, hvis den ikke innerst inne bunner i sannheten. – Efter avsløringen av Vigelands monument over Abel fremkom en av våre geistlige . . . med et spørsmål: Hvorfor står han der og tramper så hensynsløst på disse som bærer ham, og hvorfor har disse som bærer, sådanne smertefortrukne ansikter, som om de våndet seg under sin byrde? Livet selv gir svar på dette spørsmål. Der er virkelig i den stille forsken et moment av hensynsløshet. Ingen vitenskapsmann kan nå sitt mål uten å bæres oppe av de ofte tungt arbeidende mennesker, som han fra sitt livs begynnelse har vært i forbindelse med, og disse bærende krefter, som han aldri kan unnvære, vil stundom vände seg i smerter over den byrde som han under utførelsen av sitt verk legger på dem».⁷

Sammenholder vi dette med en uttalelse i hans selvbiografiske artikkel som er skrevet 16 år senere, begynner vi å ane at bemerkningen om de bærende krefter som vänder seg i smerte over forskerens gjerning, hadde en spesiell bakgrunn i Landmarks personlige problemer. Han forteller at beslutningen om å innlevere en undersøkelse av den religiøse erkjennelse for den filosofiske doktorgrad, ble fattet sommeren 1904, på en fotvandring gjennom Lærdal. Men det var da klart for ham at dette skriftet ville komme til å volde faren den største smerte, «ikke for teologiens skyld, men for den kristendoms skyld som for ham var alt i livet.»⁸

La oss nå vende tilbake til den konflikt vi syntes å ane i Landmarks avhandling, en konflikt mellom avvisning av hva folk flest vel forbinder med «religion», og trang til å kunne regne seg selv med blant de «religiøse». Forkastelsen av den kristne religion er klar. I kapitlene om kristendommen som læresystem argumenterer Landmark med en forening av skarphet og lidenskap som tyder på sterkt personlig engasjement. Tonen i disse avsnittene nærmer seg av og til det bitende, sarkastiske, arrogante, som ellers sjelden

preger hans fremstilling. Her får den erkjennelsesteoretiske autoritetslære sin bekomst, både den katolske pavetro og den protestantiske skrifttro. Den kristne syndsopfatning kritiseres. Både ortodoks kristendom, og forsøk på å liberalisere den bl.a. ved å forlike den med utviklingslæren, avvises. Den syndefrie Gud som straffer slektens frafall og forsones ved sin sønn, må for en slik liberal teologi oppløse seg som et fantom.⁹ Sammenfattende sier Landmark: «Vi har innsett at den kristelige verdenserkjennelse er falt sammen. Den hadde sin kosmologi med skapelse, urtilstand i paradiset og syndefall. Den hadde sin eschatologi, forestillingene om Kristi gjenkomst på himmelens skyer, dommedag, den nærværende verdens undergang og fremkomsten av en ny himmel og en ny jord. Dette var alt for kristendommen absolutte sannheter, i sin fullkommenhet uforanderlige. Men hvorledes er det? Har ikke vi en i sin velde uendelig meget mere gripende naturbetraktning til bakgrunn for *vår* religion med dens vurderingsvalg? . . . Nutidens kosmologi og eschatologi former seg i hypoteser som er i utvikling, teorier som de enkelte spesialvitenskaper stadig, idet de omformer dem, også gir en bedre erfaringsmessig begrunnelse.»¹⁰ – Den kristne religion avvises både på logisk-erkjennelsesteoretisk, kildekritisk og etisk grunnlag. Kristendommens verdier er ikke verdifulle nok. «I århundreders løp er vår religiøse sans blitt skjerpert, så vi aldri mer kan slå oss til ro med det verdikrav, som kristendommen nøyer seg med. Vi er for så vidt blitt mer kristne enn Kristus selv.»¹¹ –

En slik argumentasjon behøver selvfølgelig ikke i og for seg å foranledige psykologiske spekulasjoner. Men når vi tenker på at Landmarks far var en prest og prost hvis oppdragelse etter sønnens utsagn var preget av «ett prinsipp, at kristendommen var den absolutte sannhetsverdi som alt i livet skulle normeres etter»¹² da får formen i angrepene på kristendommen, og selve valget av tema for avhandlingen, en spesiell interesse, og kommer i et nytt lys. Landmark er i dette skrift en lidenskapelig opprører mot den overleverte kristentro, men dermed, mot den faderlige autoritet, både den himmelske og dens representant på jorden, presten.

La oss, for å belyse Landmarks forhold til sin far litt nærmere, kaste et blikk på hans barndom og oppvekst. Han ble født i Beitstad den 11. juni 1876. Foreldrene var Jonas Rein Landmark, som da var konstituert sokneprest, og Katharina Amalie, f. Hirsch. Faren ble året etter utnevnt til sokneprest i Målselv, og i 1885 til Flakstad i Lofoten, hvor han var prost fra 1895 til 1900. Barneår og oppvekst kom Johan Daniel Landmark derfor til å tilbringe i Nord-Norge – først i en innlandsbygd, senere ved havet.

Til han var 16 år gammel fikk han privatundervisning hos sin far, som dermed forente den faderlige autoritet med lærerens.

Jonas Rein Landmark var en prest med verdslige og vitenskapelige interesser, forent med en fast og ukomplisert kristentro. Han var aktiv i skolevesen og kommunalt liv, en pioner i hagedyrkingen i Nord-Norge, og en flittig og kyndig botanisk samler. Hans herbarium, med over 4 000 arter fra alle deler av verden, ble ved hans død deponert i Museet i hans fødeby, Bergen.

Av sønnens beskrivelse får vi inntrykk av en sterk personlighet med et grunnfestet livssyn, og med en selvfølgelig evne og trang til å bestemme over

sine nærmeste. Barndommen har neppe vært problemfri for sønnen. Han skriver at «i indre henseende er min barndom en minnens dype brønn, hvorfra livets smerte ofte på nytt har veldet frem.»¹³ – Vi aner, i denne manns liv, en ofte gjentatt kamp mellom hengivenhet og lydighet overfor farens bud og overbevisning, og trangen til å gå egne veier. Men det er som om denne konflikt ikke finner sin endelige løsning: han adlyder, men bryter over tvert; han søker å slå seg fri, men viker tilbake for det avgjørende brudd.

Farens store interesse for hagebruk gjorde at Johan Daniel i 1892 måtte begynne på en gartnerutdannelse i Danmark. Høsten 1892 ble han overført direkte fra Flakstad i Lofoten til Vilvorde havebrugsskole ved København. At han i grunnen ikke interesserte seg særlig for dette yrket, anes av små bemerkninger,¹⁴ og av den kjennsgjering at han brøt over tvert med det allerede i 1896, etter en periode som gartner og lærer i hagebruk ved Bodø landbruksskole.

Så setter han seg altså ut over farens ønske. Han higer etter andre ting; først og fremst vil han ha videre utdannelse. I 1897 kommer han inn på Hauges Minde og begynner å lese til artium. Han tar latin- og gresk-gymnasium, og blir student i 1900, 24 år gammel, samtidig med sin yngre bror Jonas Rein Hirsch Landmark. I 1901 tar han annen-eksamen, og får dermed en viss innføring i filosofi, som åpenbart tiltrekker ham. Men når det gjelder valg av studium, er det atter farens ønske som får dominere i første omgang: det blir teologi. Men igjen blir trangen til å gå egne veier for sterk. Det han kaller «prøvende overveielser» i forbindelse med teologiens utgangspunkt, fikk fastere retningslinjer ved forelesninger og seminarøvelser i filosofi, særlig under professor Løchens ledelse. Landmark skriver: «Ved Universitetet lærte jeg å skjerpe mine sannhetsfordringer og min virkelighetsoppfatning. Herunder vokste langsomt mitt eget vesen av seg selv frem ut av min oppdragelses hylster. Teologien syntes meg anlagt etter prinsipper som opphevet all vitenskap.»¹⁵ Dermed gled han stadig lenger bort fra teologistudiet, over i filosofien. Det må ha kostet ham atskillig å bryte med farens ønske igjen. Men han kunne heller ikke kamuflere sitt brudd ved å beskjeftige seg med slike filosofiske emner som faren ikke behøvde å ta anstøt av. Han går like løs på selve kjernepunktet i motsetningsforholdet: troen og dens berettigelse. Av dette kan vi ane hans vilje til intellektuell redelighet, men også at farens interessekrets likevel fremdeles dominerer ham.

Han tar altså beslutningen, han innstiller seg på å ta følgene av den i forholdet til faren, og begynner å arbeide med avhandlingen. Hva skjer så? Han overanstrenger seg, kreftene begynner å svikte. Han merker det første gang i 1906; men greier å fullføre avhandlingen og får den innlevert til bedømmelse. Han forsvarer den på våren 1909. Han får stipend til utenlandsstudier, og innbydelse til en utenlandsreise av en slektning. Verden synes å ligge åpen for ham; han reiser til Italia over München og Venedig, og videre gjennom Lombardiet til Bologna. Men han er grepet av uvelhetsfølelser, følelser av overanstrengelser. Det er som om friheten gjør ham svimmel, som om samvittigheten stekker hans vinger. Fra høydene utenfor Bologna ser han «Appenninens kjede tape seg i disigheten mot syd». Men han føler

seg uvel, og drar mot nord. Vinteren 1909–10 studerer han filosofi ved Universitetet i Leipzig. Våren 1910 blir han liggende syk av «nevralgi i ansiktet», som han selv kaller det. Etter legens råd drar han hjem til Norge, og i to år lar han alt vitenskapelig arbeid hvile. Han finner helsebot i å søke tilbake til jordarbeid for en tid. Jordarbeid – det fører tanken usøkt til hagedyrking, farens hovedinteresse utenom prestekallet. Det er som en botsøvelse.

Det inntrykk festner seg, at vi står overfor en manns forsøk på å rive seg løs fra en mild, men sterk fars autoritet, å etablere sin selvstendighet, å vandre sine egne veier. Men løsrivelsen og befrielsen blir ikke hel og endelig. I avhandlingen forblir han jo likevel innenfor den religiøse interessekrets, og det er ham om å gjøre at hans syn, skjønt det jo ikke er kristent, men en ateistisk naturalisme, likevel er et slags religiøsitet. Han er stadig bundet av kjærlighet og lojalitet til faren, og viker tilbake ved tanken på å volde ham smerte, og på at den enes lykke ikke kan oppveie den andres ulykke. Konflikten tapper hans krefter, han overanstrenges, får uforklarlige uvelhetsfølelser og sykdomssymptomer. Det er som om hans egen skyldfølelse overfor faren til sist tvinger ham til å oppgi den filosofiske forskning, hans egentlige kall.

E. Freud eller Landmark?

Hvis nå leseren spør: er ikke dette å blande dybdepsykologi inn på et svakt grunnlag, må svaret bli at det ikke er Freudianske fortolkninger av Landmarks underbevissthet det her er tale om, men en konflikt Landmark selv i hvert fall i senere år var klar over, og gang på gang på ulike måter hentydet til. At far-sønnekonflikten i sin allminnelighet var et i høy grad bevisst tema for ham, fremgår jo klart av hans avhandling fra 1925 om Kierkegaards forhold til sin far.¹⁶ Mottoet for avhandlingen er Kierkegaard-sitatet: «Min fader, det menneske jeg har elsket høiest –». I dette arbeid heter det bl.a.: «Det er for Kierkegaard karakteristisk, at han kommer inn i sin avgjørende ungdomskrise . . . i kraft av sitt forhold til faren. Søren Kierkegaard tviler ikke på kristendommen av intellektuelle grunner i kraft av teoretiske overveielser. Nei, han kommer inn i krisen fordi autoriteten faller i oppløsning for ham. Ti autoriteten og sannhetsgarantien, det var faderen. Derfor kan han i 1848 skrive de nokså påfallende ord: «Det beste bevis for sjelens udødelighet, at der er en gud osv., er egentlig det inntrykk man får derav i sin barndom, altså det bevis, der til forskjell fra hine mange lærde og høyttravende kunde betegnes således: det er ganske visst, ti det har min fader sagt mig». – Landmarks kommentar er følgende: «Man kommer her uvilkårlig til å minnes kontrasten til dette standpunkt, nemlig som Darwin sier: "Jeg vil håpe det aldri skal komme dertil, at mine sønner holder noe for sant, bare fordi deres far har sagt det".»¹⁷ – At Landmark også for sitt eget vedkommende var bevisst om en konflikt i forholdet til faren, fremgår bl.a. av selvbiografien.¹⁸ Det jeg har gjort, er for så vidt ikke annet enn på påpeke et viktig trekk i Landmarks bevisste bilde av seg selv. Når han ble klar over det, skal jeg ikke forsøke å ta standpunkt til. En Freud ville kanskje ha søkt

bakenfor det klart formulerte, og ant en dypere, verre og mer barnlig konflikt: mellom trangen til å tenke fritt, og angsten for fadergudens straffende og tilintetgjørende vrede om man tenker for selvstendig og kritisk; eller mellom utfoldelsestrang og dødsangst. Han ville kanskje ha tatt Landmarks følelse av å ha overanstrengt seg og ødelagt helsen i arbeidet med avhandlingen, nettopp som uttrykk for den dypere konflikt. Han kunne ha interessert seg for lokaliseringen av ansiktssmertene som plaget Landmark under studieoppholdet i Tyskland, før han drog hjem og fant fred med jordarbeidet et par år. – Men *det* er en annen historie.

Det hører med i bildet av Landmark som en noe hemmet opprører mot autoriteter som binder den frie tanke, at han i Studentersamfundet meget tidlig tok et klart standpunkt mot nazismen, selv om dette ikke kom til uttrykk i artikler eller publikasjoner. Han var en av idégiverne til den sterkt politisk betonte studentrevyen «Nemesis» i 1933, året for Hitlers maktovertagelse. –

F. Forklaring og begrunnelse

Viser disse psykologiske bemerkninger noe om holdbarheten av Landmarks filosofi? – Her er svaret et avgjort nei. Det jeg har forsøkt å forklare – innen en ramme som neppe går ut over Landmarks bevisste selvinnsikt i senere år – er ikke hans filosofi, men et visst handlingsvalg som ikke umiddelbart synes klart forståelig, fordi han selv antyder at han dermed avsto fra hva han følte som sitt egentlige kall.

Å omtale mulige psykologiske motiver eller årsaker til et valg som en person har foretatt, er ikke å gi argumenter for eller imot holdbarheten av visse overbevisninger denne person har. Det samme gjelder omtale av sosiale faktorer, f.eks. klassebakgrunn. Vi må skjelne mellom psykologiske eller sosiologiske spørsmål om å forklare dette eller hint, f.eks. et handlingsvalg eller en tilbøyelighet til å innta et visst standpunkt, og logiske spørsmål om grunner som taler for eller mot å anta at en overbevisning er holdbar, gyldig, sann. En av logistenes hovedinnvendinger mot psykologistene var nettopp at de ikke holdt dette skille klart for øye – forøvrig en innvending som ikke synes å ramme Landmark. En annen innvending var at psykologistene ikke forstod at logisk-erkjennelsesteoretiske spørsmål om gyldighet og begrunnelse er fundamentale i forhold til *alle* spørsmål om *forklaring* – også psykologiske. Enhver forklaring framsettes med et krav på holdbarhet som kan utsettes for tvil og fordrer begrunnelse, og dette er ikke et irrelevant spørsmål i forbindelse med forklaringen. Men en god begrunnelse fordrer ikke noen psykologisk eller annen forklaring, – spørsmål om forklaring er irrelevante.

Spørsmålet om hvorfor Landmark ble filosof, og hvorfor hans tenkning tok den retning den gjorde, er det her ikke meningen å gi noen psykologisk forklaring på. Jeg har bare antydning et mulig motiv for problemvalg, fremstillingsform og terminologi på visse punkter. Overfor hans filosofi er det det logisk-erkjennelsesteoretiske spørsmål om gyldighet og begrunnelse som først og fremst må drøftes.¹⁹

NOTER:

¹ Selvbiografien i *Studentene fra 1900*, Oslo 1925.

² Loc. cit.

³ Olaf Devik: «Joh. D. Landmark», i *D. K. N. V. S. Forhandlinger*, Bd. XI, Nr. 32, 1938, pp. 129 f.

⁴ Op. cit., p. 130.

⁵ *Erkjennelsesteoretisk religionsfilosofi*, p. 195.

⁶ *Erkjennelsesteoretisk religionsfilosofi*, p. 228.

⁷ «Videnskabens stilling til nutidens religiøse krise», *Samtiden* 21, Kristiania 1910, p. 53.

⁸ *Studentene fra 1900*, Kristiania 1925.

⁹ *Erkjennelsesteoretisk religionsfilosofi*, p. 207.

¹⁰ Op. cit., pp. 218 f.

¹¹ Op. cit., pp. 229 f.

¹² Jf. selvbiografien i *Studentene fra 1900*.

¹³ *Studentene fra 1900*.

¹⁴ Jf. f.eks.: «Men den have som fanget mitt sinn, det var Danmark. Gartnerperioden sluttet oppe ved Bodø ved juletid 1896.» (*Studentene fra 1900*).

¹⁵ *Studentene fra 1900*.

¹⁶ «Fortolkninger til Søren Kirkegaards ungdomshistorie», *D. K. N. V. S. Skrifter*, 1925, Nr. 4, Trondheim 1927.

¹⁷ Jf. *Studentene fra 1900*.

¹⁸ Dette gjøres i arbeidet «Johan Daniel Landmarks filosofi».